

«ПРАВАСЛАЎНЫЯ»™: РЭЛІГІЙНАЯ ІДЭНТЫЧНАСЦЬ У РЭГІЯНАЛЬНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ

Наталля Васілевіч

Сацыяльна-палітычныя даследчыкі часта ўзбройваюцца мапамі. Рознакаляровыя ландшафты палітычных перавагаў з яркай і паказальнай афарбоўкай, пабудаваныя на падставе вынікаў галасавання, размеркавання і дамінавання, дзе пэўны колер адпавядае пэўнай палітычнай арыентацыі, дзеляць даследаваную тэрыторыю на «аранжавых» і «блакітных», на «сінія» і «чырвоныя» паясы, «жоўтыя» і «зялёныя» рэгіёны, пры поглядзе на якія, аднак, застаецца пытанне тла, ніжэйшага ўзроўню, які і фармуе гэтка рэгіянальныя асаблівасці палітычных перавагаў.

Ландшафт ніжняга ўзроўню маюць даследнікі палітычнай культуры, якія тлумачаць каляровую гаму адпаведнымі асаблівасцямі палітычнай свядомасці насельніцтва рэгіёнаў, прасцей сказаць, даміноўнай ідэнтычнасцю ўдзельнікаў палітычнага працэсу.

Скарыстаемса трохузроўневай мадэлю палітычнай культуры Г. Алманда, які вылучае:

- сістэмную культуру (веды, пачуцці і ацэнкі, скіраваныя на палітычную сістэму, палітычны рэжым, нацыю як цэлае),
- працэсуальную культуру (веды, пачуцці, ацэнкі, якія суб'екты палітычнай сістэмы скіроўваюць на сябе саміх і на іншых палітычных актараў),
- полісі-культуру (складаецца з ведаў, пачуццяў і ацэнак, якія суб'екты палітычнай сістэмы маюць у дачыненні да дзяржаўнай палітыкі: унутранай і знешняй)¹.

Мы бачым, наколькі істотна сістэма грамадства залежыць ад фактараў культуры. Г. Алманд

сцвярджае, што сярод усіх ідэнтычнасцяў і варта сцяў найбольшую стабільнасць у сістэме палітычнай культуры маюць тыя феномены, якія звязаныя з этнічнасцю, нацыянальнасцю і рэлігіяй². Такім чынам, даследчыкі, якія зацікаўленыя ў выяўленні рэгіянальных асаблівасцяў палітычнай культуры, часцяком звяртаюцца менавіта да гэтых, як здаецца, стабільных фактараў.

1. Пасля Э. Дзюркгейма і М. Вебера

Узаемасувязь сацыяльных з'яваў, дзеянняў, паводзінаў і каштоўнасцяў (у першую чаргу, рэлігійных) і канфесійнай прыналежнасці, рэлігійных традыцый часта здольная патлумачыць многія сацыяльныя з'явы. Такая даследчая традыцыя была запачаткаваная Э. Дзюркгеймам, які ў працы «Самагубства» на падставе рэгіянальнага аналізу робіць выснову аб уплыве канфесійнай прыналежнасці на паводзіны актараў, агульны стан грамадства і сацыяльныя інстытуцыі. То бок адрозненні паміж каштоўнасцямі, практыкамі і ладам каталіцкіх і пратэстанцкіх супольнасцяў прыводзілі да значных адрозненняў у сацыяльных дачыненнях³.

М. Вебер таксама грунтаваўся на адрозненнях паміж пратэстанцкай і каталіцкай ідэнтычнасцю, спрабуючы знайсці залежнасць паміж пэўным сацыяльным ладам і дамінантнымі каштоўнасцямі. Ён, як вядома, звязваў паходжанне капіталізму з пратэстанцкай этыкай, мяркуючы, што менавіта ў каштоўнасцях, характэрных для пратэстанцкіх грамадаў, палягаюць падмуркі эканамічных і са-

¹ Almond G. A Discipline Divided: Schools and Sects in Political Science. London: SAGE, 1989. P. 52–153.

² Тамсама, р. 150–151.

³ Дзюркгейм Э. Самоубийство. М.: Мысль, 1994.

цыяльных паводзінаў⁴. У сваёй працы «Гаспадарчая этыка сусветных рэлігіяў» М. Вебер прааналізаваў сувязь паміж канфесійнай прыналежнасцю і стаўленнем да працы, якое характэрна для ўсіх сусветных рэлігіяў⁵. Прытым, М. Вебер сцвярджае, што нягледзячы на тое, што палітычная і эканамічная культура Заходняй Еўропы і ЗША грунтавалася першапачаткова на пратэстанцкай этыцы, характэрныя для яе мадэлі паводзінаў, «дух капіталізму» з цягам часу ўсё менш і менш заставаліся звязанымі рэлігійнымі практыкамі, якія іх запачаткавалі, — «пратэстанцкай этыкай». Такім чынам, састарэлыя мадэлі напаўняліся новым зместам.

Сучасныя даследчыкі актыўна вылучаюць палітычныя ўласцівасці рэлігіі, што дазваляе вызначыць, наколькі значным ёсць уплыў рэлігійных фактараў на палітычнае жыццё грамадства⁶.

2. «Адвечным шляхам»

Беларускай ідэнтычнасці ды менталітэту як прадмету інтэлектуальных разважанняў і эмацыйных перажыванняў у рэгіянальнай перспектыве прысвечанае мноства даследніцкіх тэкстаў і эсэістыкі. Пачынаючы з сярэдзіны XIX і цягам усяго XX стагоддзя, калі беларусы ўслед (ці разам) з іншымі народамі перажываюць працэс нацыянальнага адраджэння (нацыяўтварэння), для іх узнікае праблема самавызначэння. «Тутэйшымі» яны сябе вызнаюць у геаграфічнай перспектыве і паводле маўлення, «рускімі» ці «палякамі» — паводле веравызнання. Тэрытарыяльныя адзнакі, звязаныя з каланізаваным становішчам ці становішчам *паміж* (паміж «Польшчай і Расеяй»), хутчэй, чым «між Літвой і Украінай»), і адзнакі веравызнання пэўны час выконваюць вырашальную ролю для самаідэнтыфікацыі. З гэтым, праўда, не пагаджаюцца некаторыя даследнікі, як, напрыклад С. Давыдзенка, якая лічыць, што «гэта не прывяло да раз'яднання беларускага этнасу, бо беларусы каталікі і беларусы праваслаўныя жылі ў межах не розных, а аднаго дзяржаўнага ўтварэння, ці гэта Вялікае княства Літоўскае, ці Рэч Паспалітая, ці Расейская імперыя». Але гістарычна гэта даволі неабгрунтаванае меркаванне — вярта ўзгадаць вялікія супярэчнасці, што існавалі паміж прадстаўнікамі розных веравызнанняў, пра

гвалтоўнае насаджэнне уніі, а потым гвалтоўную яе ліквідацыю, пра існаванне нават рознай сістэмы правапісу для каталікоў і праваслаўных (лацінцы і кірыліцы). Такую сітуацыю мы можам назіраць на Балканах, дзе на падставе рэлігійных адрозненняў і адпаведнага правапісу суіснуюць «сербы» і «харваты», «сербская» і «харвацкая» мовы. Хаця цягам часу такое становішча ў Беларусі змяняецца, і два «песняры», з якімі асацыюецца ў масавай свядомасці ледзь не ўся беларуская культура і якіх блытаюць дзеці ў школе, ужо мала чым адрозніваюцца. Праваслаўны селянін Якуб Колас (які, дарэчы, у паэме «Сымон-музыка» ўзгадвае пра гэты падзел між беларусамі: «Родны край, у Божа імя, у чэсць косцелаў, царквоў, паміж дзеткамі тваімі многа легла камянёў, многа выйшла трасяніны, меч, агонь знішчалі край... і цяпер між намі, браце, яшчэ ў сіле той раздор...») і шляхціц-каталік Янка Купала (які, у сваю чаргу, адзначае: «Апрача палітычнай і эканамічнай залежнасці, была і другая прычына, што асляпіла светапогляд беларуса, — гэта рэлігійная нязгода двух хрысціянскіх абрадаў у нашым краі: каталіцтва і праваслаўя. Гэтыя дзве царквы — заходняя і ўсходняя, вядучы вечную спрэчку паміж сабой, раздзяляюць наш адзіны народ на дзве часці, адных і тых жа дзяцей сваёй маткі-зямлі водзяць паміж сабой, даводзячы нават часта да бойкі за святы знак хрысціянства — крыж...»). Але перспектыва «захад-усход» тым не менш становіцца важнай даследчай і эстэтычнай матрыцай, якая задае рэгіяналісцкі дыкурс, пачынаючы з эсэ Ігната Абдзіраловіча «Адвечным шляхам», дзе гэты адвечны шлях памежнасці і падзеленасці становіцца вызначальным для беларускай ідэнтычнасці. «Рэлігія ў гэтым выпадку выступае не проста як разнавіднасць веравызнання, але як носьбіт нечага большага. Яна з'яўляецца знакам, сімвалам у гегелеўскім разуменні, адзінствам, змест якога пераважае над формай. Гэта азначае, што асоба, якая стаіць перад выбарам рэлігіі, выбірае адначасна і пэўны тып цывілізацыі, культурную традыцыю, светагляд, грамадскі і дзяржаўны лад...»⁷ Рэлігійную прыналежнасць і яе ўзаемасувязь з ідэнтычнасцю таксама спрабуюць укласці ў гэтую матрыцу, каб патлумачыць адрозненні палітычных паводзінаў і адпаведна, розныя каляровыя плямы на мапе Беларусі.

⁴ Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990.

⁵ Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // Работы М. Вебера по социологии, религии и культуре. Вып. 1. М., 1991.

⁶ Давыденко С. Церковь и Государство в Республике Беларусь // Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Мн., 2002. <http://www.5ka.ru/70/26445/1.html>

⁷ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам. Мн., 1998.

Даследчыкі палітычнай культуры і свядомасці далучаюцца да такой зададзенай іншымі дыскурсамі парадыгмы. Яны даследуюць «этнарэлігійны фактар», і робяцца высновы, што ў стаўленні да палітычнай сістэмы, інстытуцыяў, пэўнага палітычнага курсу рэлігійная прыналежнасць шчыльна звязаная з палітычнай культурай у розных яе праявах, а таксама з палітычным дзеяннем. Канфесійная структура робіцца тым «базісам», які вызначае «надбудову». Такіх працаў шмат, але мне б хацелася звярнуцца да артыкула Д. Бяляўцавай «Этнарэлігійны фактар і стаўленне рэгіянальных асаблівасцяў палітычнай свядомасці ў Беларусі» (Палітычная сфера, № 3), а таксама кандыдацкай дысертацыі С. Давыдзенка «Царква і дзяржава ў Рэспубліцы Беларусь». Аўтарка першага артыкула зыходзіць з таго, што «этнічныя і рэлігійныя каштоўнасці заўжды складалі самы важны кампанент палітычнай культуры... часцей за ўсё менавіта этнарэлігійныя каштоўнасці забяспечваюць устойлівасць палітычных традыцыяў і стэрэатыпаў... Верагоднасць уплыву... рэлігійных фактараў на фармаванне палітычных устаноў і перавагаў мае наўвече выяўленне мапы распаўсюджання канфесіяў на Беларусі»⁸. Аўтарка другой працы лічыць, што гістарычна праблема рэлігійнай ідэнтычнасці часта перасякалася з праблемамі палітыкі⁹.

Ніжэй мы прааналізуем на прыкладзе «праваслаўнай» ідэнтычнасці пэўныя праблемы, якія ўзнікаюць пры падобных даследаваннях, праблемы, якія часцей за ўсё не ўлічваюцца тымі, хто такія даследаванні праводзіць.

3. «Яна — праваслаўная, я — каталік»

Даследчыцкі дыкурс працаў, звязаных з рэлігійнай ідэнтычнасцю, часта выкарыстоўвае канцэпты, якія пазначаюць прыналежнасць да пэўнай канфесіі («праваслаўныя», «каталікі» і «пратэстанты») і адлюстроўваюць сучасную канфесійную структуру Беларусі. На падставе якіх крыніц робяцца высновы?

Па-першае, гэта афіцыйныя дадзеныя Камітэта па справах рэлігіяў, які вядзе рэгістрацыю і перарэгістрацыю рэлігійных грамад і аб'яднанняў. Так, напрыклад, на 15 снежня 2004 года пра-

пануюцца наступныя лічбы: Беларуская Праваслаўная Царква мае 1245 прыходаў, большасць з якіх знаходзяцца ў Брэсцкай і Менскай абласцях, Хрысціяне веры Евангельскай маюць 460 прыходаў, з іх большасць — зноў жа ў Брэсцкай і Менскай абласцях, Рыма-каталіцкая царква валодае 427 прыходамі, большасць з якіх размяшчаецца ў Гарадзенскай, Менскай і Віцебскай абласцях, Евангельскія хрысціяне-баптысты — 240 рэлігійных грамад, з якіх зноў жа найбольшая колькасць у Брэсцкай і Менскай абласцях¹⁰. Бяляўцава на падставе падобных дадзеных вызначае, што «мапа распаўсюджання рэлігійных грамад у Беларусі мае дакладна вызначаную ўнутраную мяжу, якая падзяляе Беларусь на дзве часткі: усходнюю і заходнюю»¹¹. Гэта тлумачыцца тым, што да 1939 года Заходняя Беларусь знаходзілася ў складзе Польшчы, дзе рэлігійныя канфесіі не перацярапелі такіх ганенняў, як ва Усходняй Беларусі. Аднак, што можна на гэта сказаць? Па-першае, стан праваслаўя ў II Рэспубліцы Польскай не быў спрыяльным, і тым не менш у Брэсцкай вобласці паказчык па колькасці прыходаў даволі высокі. Што тычыцца колькасці рэлігійных грамад баптыстаў і пяцідзсятнікаў, то вялікага распаўсюду да 1939 года яны дакладна не мелі. Пры гэтым назіраецца значная частка каталіцкіх прыходаў у Віцебскай вобласці, якая часткова знаходзілася ў Савецкім Саюзе, таму ніякай заканамернасці такога кшталту на падставе статыстычных дадзеных вывесці не магчыма. А сцверджанне пра «дынамічны стэрэатып стаўлення да рэлігіі і абавязковасці выканання рэлігійных абрадаў», характэрны для заходніх абласцей, падаецца сумнеўным.

Многія даследаванні абапіраюцца не на статыстычныя дадзеныя, а на сацыялагічныя даследаванні канфесійнай самаідэнтыфікацыі. Паводле іх робяцца высновы, што ў Беларусі праваслаўныя складаюць 77,4%, каталікі — 14,8%, а пратэстанты — 0,6%. Дадаюцца, безумоўна, прыблізныя, але ў сярэднім даследаванні выдаюць лічбы, блізкія да гэтага. Аналітычныя каментары лічбаў альбо скіраваныя на тое, каб патлумачыць менавіта такія канфесійныя расклады ў Беларусі, альбо на крытыку дадзеных сацыялагічных апытанняў. Так, С. Давыдзенка адзначае: «Больш за палову насельніцтва краіны адчувае ў той ці іншай ступені

⁸ Бялявцева Д. Этнорелигиозный фактор и становление региональных особенностей политического сознания в Беларуси // Палітычная сфера. 2004, № 3. С. 102–106.

⁹ Давыденко С. Церковь и Государство в Республике Беларусь.

¹⁰ Статистические данные по религиозным конфессиям. <http://churchby.info/bel/7/>, официальная справка по этноконфессиональной ситуации в Республике Беларусь. Совет Республики Национального собрания Республики Беларусь. http://www.sovrep.gov.by/images/page47/eks_v_rb.htm

¹¹ Бялявцева Д. Этнорелигиозный фактор и становление региональных особенностей политического сознания в Беларуси.

пені ўплыў рэлігіі ці, прынамсі, лічыцца з такім уплывам як істотным фактарам сучаснага грамадскага развіцця»¹². Даследнік В. Адзіночанка, наадварот, сцвярджае, што такія дадзеныя не адпавядаюць рэчаіснасці, і прыводзіць лічбу ў 7%, якая пазначае рэлігійнае насельніцтва наогул. Пры гэтым абвясчаецца, што на фармаванні штодзённай свядомасці беларусаў найбольшы ўплыў мела паганства¹³. Святар А. Шрамко ў сваім нарысе рэлігійнай сітуацыі адзначае, што, нягледзячы на статыстычныя дадзеныя і сацыялагічныя апытанні, «нельга забывацца на тое, што, як правіла, пратэстанты характарызуюцца нашмат большай актыўнасцю і актуалізацыяй сваёй веры... Такімі з'яўляюцца калі не 90%, то ніяк не менш за палову агульнай колькасці тых, хто лічыць сябе прадстаўніком дадзенага кірунку хрысціянства. Аналагічны паказчык у праваслаўным асяродку не перавышае 1%»¹⁴.

Такім чынам, відавочна характэрная для грамадства размытасць рэлігійнай самаідэнтыфікацыі. Некаторыя даследчыкі, як, напрыклад, А. Анціпенка, вызначаюць такую ідэнтычнасць як квазіканфесійную — «калі людзі не з'яўляюцца вернікамі, але схіляюцца да той ці іншай канфесіі», — і называе такую ідэнтычнасць «праваслаўна-канфесійнай прыхільнасцю»¹⁵. Прычым рознасць у якасці самаідэнтыфікацыі, крытэраў, паводле якіх яна адбываецца, на думку даследнікаў, істотна ўплывае на палітычныя паводзіны людзей. Той жа А. Анціпенка піша: «Аналіз вынікаў прэзідэнцкіх выбараў па канфесійнай альбо квазіканфесійнай прыкмеце паказвае, што... працэнт «за» Лукашэнку быў... на так званай «кананічнай тэрыторыі Рускай праваслаўнай царквы» — найбольшы, і менавіта хутчэй не сярод вернікаў, а тых, хто мае праваслаўна-канфесійную прыхільнасць»¹⁶.

Атрымліваецца, што сама па сабе абвешчаная ідэнтыфікацыя не дазваляе з пэўнасцю меркаваць пра каштоўнасці, веды, ацэнкі і палітычныя паводзіны. Больш за тое, не заўсёды самавызначэнне і палітычныя паводзіны звязаныя паміж сабой. Англіійскі хрысціянскі пісьменнік і публіцыст К. Льюіс адзначаў, што «ў свеце размы-

тай, расплывістай рэлігійнасці маленькія групкі адзінаверцаў гавораць зусім рознае і мяняюць меркаванне кожныя пяць хвілінаў»¹⁷.

Далей на прыкладзе «праваслаўных» мы разгледзім, якога кшталту бывае рэлігійная ідэнтычнасць і якім чынам яна можа быць звязаная з палітычным жыццём.

4. «Праваслаўныя»™

Звычайна даследаванні, звернутыя на выяўленне рэлігійнай прыналежнасці, грунтуюцца на ўяўленнях пра наяўную рэлігійную сітуацыю, якія, як мяркуецца, характэрныя для грамадства, сацыяльнай (дэмаграфічнай) групы, рэгіёна. Як мы адзначалі вышэй, так ці інакш значнай частцы беларусаў прыпісваецца рэлігійная прыналежнасць — «праваслаўныя». Само слова «праваслаўны» з'яўляецца зарэгістраванай адзнакай, правам калектыўнай уласнасці на якую валодае Рэлігійнае аб'яднанне «Беларуская Праваслаўная Царква». Аднак як даследніцкая катэгорыя пазначэнне «праваслаўны» шырока выкарыстоўваецца для пазначэння ўласнай ці іншай рэлігійнай прыналежнасці. Як адзначалася вышэй, такая ідэнтычнасць вельмі размытая і часцей за ўсё не дае ніякага плёну пры даследаванні, бо пад «праваслаўнай» ідэнтычнасцю можа хавацца ўсё, што заўгодна.

Нават для самой Беларускай праваслаўнай царквы, якая прэтэндуе на рэпрэзентацыю «праваслаўных» у Беларусі, уяўляецца праблемай выяўленне саміх «праваслаўных». Так, у дакументах Беларускай праваслаўнай царквы вызначае прыналежнасць да праваслаўя паводле розных падставаў, гаворачы пра «людзей, якія належаць да Праваслаўя паводле Хрышчэння, веры, нацыянальна-культурнай традыцыі»¹⁸. Прычым пры вызначэнні «праваслаўных» самаідэнтыфікацыя не ўлічваецца, бо прыведзеная вышэй цытата акурат тычыцца тых «праваслаўных», якія прызнаюцца за такіх рэлігійнай інстытуцыяй, але самі сябе праваслаўнымі не вызнаюць. Выкарыстоўваецца таксама і такое акрэсленне прыналежнасці, як «тыя, хто гістарычна вызнае праваслаўе»¹⁹. Такім

¹² Давыденко С. Церковь и Государство в Республике Беларусь.

¹³ Адзіночанка В. Афіцыйная ідэалогія і рэлігія ў сучаснай Беларусі // Адкрытае грамадства. Інфармацыйна-аналітычны бюлетэнь. 2002, № 2(13).

¹⁴ Свят. Аляксандар Шрамко. Рэлігійная сытуацыя ў Рэспубліцы Беларусь. <http://churchby.info/bel/4/>

¹⁵ Анціпенка А. Маргіналы і маргінальная свядомасць // Фрагменты. № 4.

¹⁶ Тамсама.

¹⁷ Льюіс К. С. Просто хрысціянство. Бог под судом. М.: «Гендальф», 1994.

¹⁸ Из постановлений Святого Синода Белорусской Православной Церкви // Минские Епархиальные Ведомости. 2004, № 4(71).

¹⁹ Свят. Аляксандар Шрамко. Рэлігійная сытуацыя ў Рэспубліцы Беларусь.

чынам, «праваслаўны» апісвае не рэлігійную прыналежнасць, а прыналежнасць культурную, «квазірэлігійную». В. Шыманец адзначае такую тэндэнцыю як заганную для даследніцкіх практыкаў, лічачы, што судачыненне паміж паняццямі «культура», «нацыянальнасць» і «веравызнанне» прыводзіць да блытаніны, зважаючы, што «ніводнае з азначэнняў «нацыянальнасці» і «культуры» не звязанае з дэтэрмінізмам рэлігійнага плану»²⁰.

Што тычыцца ідэнтыфікацыі, якая абвяшчаецца пры правядзенні даследаванняў, то выказваюцца меркаванні, што заяўленая прыналежнасць можа не супадаць з наяўнай. Так, В. Булгакаў задае пытанне: «Ці ствараюць звесткі НІСЭПД адэкватную карціну рэальнасці, калі гаворка заходзіць пра такія пытанні? У інстыктыўным жаданні шараговага чальца моўнай ці рэлігійнай меншынi ў адказ на дзяржаўны ўціск і грамадзкі астракізм схаваць сваю сапраўдную ідэнтычнасць нічога дзіўнага няма. У грамадстве, у якім нацыянальная традыцыя апошняе стагодзьдзе бязьлітасна рэпрэсавалася, а экспансія пратэстанцкага хрысціянства ўспрымалася як выклік грамадзкаму адзінству і палітычнай стабільнасці, артыкуляцыя на людзях сваёй сапраўднай ідэнтычнасці выглядае як публічны пратэст. На яго адважваюцца харызматыкі, а не шарагоўцы»²¹. Такім чынам, выказваюцца крытычныя заўвагі датычна вынікаў сацыялагічных даследаванняў рэлігійнай прыналежнасці, звязаныя з тым, што такія даследаванні заніжаюць колькасць вернікаў-пратэстантаў з-за таго, што многія хаваюць сваю ідэнтычнасць, каб не выклікаць дарэмных негатыўных меркаванняў у свой бок. Аднак трэба адзначыць, што якраз такія пратэстанты характарызуюцца найбольшай актуалізацыяй і артыкуляцыяй сваёй рэлігійнай прыналежнасці, вельмі часта нават дэманстраванай. Таму цяжка казаць, ці сапраўды распаўсюджаныя такія выпадкі.

Можна таксама выказаць крытычныя заўвагі да сацыялагічных даследаванняў, зважаючы на тое, што ідэнтычнасць можа быць пасіўнай (агент дзейнічае як прыхільнік пэўнай канфесіі і ў сваіх дзеяннях кіруецца гэтай прыналежнасцю) і актыўнай (агент дзейнічае незалежна ад прыхільнасці да пэўнай канфесіі). Даследаванні ж не зважаюць, наколькі матывацыя палітычных дзеянняў залежыць ад рэлігійнай прыналежнасці, а таму нейкія абагуленыя высновы часцей за ўсё неабгрунтаваныя. Магчымым вырашэннем гэтай праблемы маглі б стаць пры апытаннях рэспандэнтаў

такія пытанні ў анкетах, якія б апелывалі да заяўленай рэлігійнай ідэнтычнасці.

Як можна бачыць, пад агульным брэндам прыналежнасці могуць хавацца разнастайныя феномены. Як лічыць А. Батура, «сцьвярджаць, што групоўка людзей мае пэўную ідэнтычнасць, — адзначае, па сутнасці, сцьвярджаць, што гэтая групоўка падзяляе пэўныя ўласцівасці, а таксама тое, што гэтыя ўласцівасці неак адрозніваюць яе ад астатніх»²². Такім чынам, пэўнай ідэнтычнасці мусіць адпавядаць пэўны ўстойлівы тып каштоўнасцяў і паводзінаў. На наш погляд, існуе цэлы шэраг аспектаў, якія трэба ўлічваць пры канфесійнай ідэнтыфікацыі, такія, як, напрыклад, канфесійная сацыялізацыя, трансмісія каштоўнасцяў, прыналежнасць да канфесійных інстытуцыяў і інш.

Сярод «праваслаўных» можна вылучыць наступныя групы людзей: (1) «праваслаўны», які ідэнтыфікуе сваю прыналежнасць да канфесіі праз прыналежнасць да пэўнай інстытуцыі, а дакладней, да Беларускай Праваслаўнай Царквы; (2) «праваслаўны», які ідэнтыфікуе сваю прыналежнасць да альтэрнатыўнай інстытуцыі — напрыклад, да аўтакефальнай царквы ці проста царквы ў шырокім сэнсе; (3) «праваслаўны», які ідэнтыфікуе сваю прыналежнасць да канфесіі праз прыналежнасць да пэўнай традыцыі (сямейнай, нацыянальнай ці інш.); (4) «праваслаўны», які ідэнтыфікуе сваю прыналежнасць да канфесіі праз індывідуальную прыналежнасць да вучэння; (5) «праваслаўны», які ідэнтыфікуе сваю прыналежнасць да канфесіі праз удзел у несакраментальных абрадах (тых, якія не патрабуюць пэўнай падрыхтоўкі); (6) «праваслаўны», які ідэнтыфікуе сваю прыналежнасць да канфесіі праз прыналежнасць да пэўнай палітычнай ідэалогіі.

Кожны з гэтых тыпаў можа існаваць у чыстым выглядзе, а можа — у спалучэнні з іншымі; але кожны мае своеасаблівы набор каштоўнасцяў, своеасаблівую сувязь з рэлігійнымі і грамадска-палітычнымі інстытуцыямі, іх паводзіны залежаць ад своеасаблівых фактараў, яны набываюць сваю ідэнтычнасць праз розныя каналы і інстытуцыі сацыялізацыі. Такімі каналамі рэлігійнай сацыялізацыі могуць выступаць сям'я, царква, дзяржава ў выглядзе свецкіх інстытуцыяў, сродкі масавай інфармацыі.

Але кожная інстытуцыя сацыялізацыі і канал трансмісіі каштоўнасцяў непасрэдна звязаныя са зместам ідэнтычнасці, калі заяўленая ідэнтыч-

²⁰ Шыманец В. Аўтарытарныя культуры // ARCHE Skaryna. 2001, № 4(18).

²¹ Булгакаў В. Чаму Беларусь ня Аўстрыя, а эўразійская сатрапія // ARCHE. 2004, № 5(34).

²² Батура А. Ці ёсць у Беларусі нацыянальны інтарэсы? // ARCHE. 2004, № 1(30).

насць можа быць аднолькавай, але адпаведныя каштоўнасці і паводзіны могуць быць нават супрацьлеглымі.

У сваім дакладзе на XI Кірыла-Мяфодзіеўскіх чытаннях В. Языковіч звяртаў увагу на «каштоўнасныя арыентацыі» студэнцкай моладзі на падставе сацыялагічных даследаванняў ВНУ і адзначаў ролю праваслаўнай царквы ў фармаванні дадзеных каштоўнасцяў²³. На той жа самай канферэнцыі спадар В. Адзіночанка казаў пра ролю праваслаўнай царквы ў выпраўленні дэмаграфічнай сітуацыі, якая можа, на погляд выступоўцы, змяніцца таксама дзякуючы фармаванню новых каштоўнасцяў²⁴. Аднак трэба ўлічваць некалькі важных момантаў, звяртаючы ўвагу на рэлігійную сацыялізацыю. Па-першае, варта мець на ўвазе, што, па сутнасці, на працягу XX стагоддзя рэлігійная традыцыя была парушаная і «ніякая рэлігія не магла вызначаць духоўнае жыццё беларускага народа»²⁵, а «рэлігійнае веравызнанне, як і культура, нацыянальнасць, не з'яўляецца нязменнай дадзенасцю, якая перадаецца ад пакалення да пакалення або генетычна»²⁶. Тут трэба адзначыць, што на ўзроўні свецкіх інстытуцыяў — адукацыі, палітыкі, сродкаў масавай інфармацыі — сацыялізацыя мела антырэлігійную скіраванасць, яна магла адбывацца адно на ўзроўні сям'і альбо царквы (прыхода). Што тычыцца вясковага насельніцтва, то тут такая тэндэнцыя магла мець месца, аднак трэба ўлічваць урбанізацыю, якая стала рэальнасцю для Беларусі і якая разбурыла звычайныя сацыяльныя схемы.

З пачатку рэлігійнага адраджэння ў 90-х гадах мінулага стагоддзя таксама прайшло яшчэ не шмат часу, каб казаць пра нейкую традыцыйную сацыялізацыю, звязаную з сям'ёй. З іншага боку, назіраецца цікавы феномен «квазісямейнай», «квазітрадыцыйнай» сацыялізацыі, калі сам працэс фармавання прыналежнасці адбываецца праз пасярэдніцтва нейкіх іншых інстытуцыяў, але падаецца як узнаўленне сямейнай ці нацыянальнай традыцыі. Аднак рабіць высновы, што для людзей, якія звязваюць сваю ідэнтычнасць з прыналежнасцю да пэўнай традыцыі (квазітрадыцыі), будуць характэрныя паводзіны і каштоўнасці, якія характарызавалі, умоўна кажучы, іх продкаў, не выпадае. Бо трансмісіі не адбываецца, яна не ідзе найпростым шляхам, але шляхам, апасродкаваным дзяржаўнай ідэалогіяй ці адукацыяй.

Калі казаць пра царкву як інстытуцыю рэлігійнай сацыялізацыі, то яна ўздзейнічае на вернікаў перш за ўсё праз рэлігійную літаратуру, установы рэлігійнай адукацыі (нядзельныя школы), а таксама праз непасрэдную камунікацыю ў межах прыхода. Праваслаўных, якія звязваюць сваю прыналежнасць да праваслаўнай царквы менавіта праз прыналежнасць да прыхода БПЦ і каштоўнасці якіх шчыльным чынам звязаныя з царкоўным вучэннем і з царкоўнай пазіцыяй, не так шмат. Гэта тыя, якія пастаянна і рэгулярна бяруць удзел у царкоўных таінствах (якія патрабуюць адмысловай падрыхтоўкі), наведваюць богаслужэнні, нейкім чынам удзельнічаюць у жыцці прыхода. Гэта значыць, тыя праваслаўныя, якія з'яўляюцца «ацаркоўленымі» і ідэнтычнасць якіх звязаная з «царкоўнасцю». Гэтая група насельніцтва складае меней за 1% ад усёй колькасці насельніцтва Беларусі. І менавіта гэтую групу варта разглядаць у якасці той, паводзіны якой сапраўды залежаць ад каштоўнасцяў і пазіцыі рэлігійнай арганізацыі. Аднак нязначная колькасць такіх людзей не дазваляе разглядаць гэтую групу як рэпрэзентатыўную для ўсіх, хто мае «праваслаўную» ідэнтычнасць. Вельмі часта даследчыкі экстрапаляюць арыентацыі гэтай вузкай групы на больш шырокія. Прычым нават не самі арыентацыі, а сваё ўяўленне аб гэтых арыентацыях, якое грунтуецца на розных падставах, але звычайна не мае абгрунтавання. Так, напрыклад, адзначаецца, што праваслаўная ідэнтычнасць звязаная з русіфікацыяй, арыентацыяй на Расію (адзначаецца, што БПЦ падпарадкавана Маскоўскаму Патрыярхату). Безумоўна, для гэтай групы насельніцтва могуць быць уласцівы пэўныя русіфікатарскія тэндэнцыі, і сапраўды гэтыя тэндэнцыі звязаныя з адміністрацыйным падпарадкаваннем цэнтру ў Расіі, а таксама з гістарычным статусам праваслаўнай царквы ў Беларусі. Аднак ёсць і зваротная тэндэнцыя — калі параўнаць, напрыклад, колькасць прадметаў, якія выкладаюцца ў Менскай духоўнай семінарыі на беларускай мове, з многімі ВНУ, то вага беларускамоўных дысцыплінаў і выкладчыкаў будзе большай, чым у большасці свецкіх навучальных устаноў, а калі паглядзець, напрыклад, на колькасць дакладаў, якія робяцца на мерапрыемствах Аб'яднання моладзі БПЦ, то такіх бывае да 30%. Ізноў жа, калі параўноўваць з агульнабеларускай сітуацыяй, гэ-

²³ Языкович В. Ценностные ориентации студенческой молодежи (на основе социологических исследований ВУЗов Беларуси) // Доклад падчас XI Міжнародных Кірыла-Мяфодзіеўскіх чытанняў, 24–26 траўня 2005, Менск.

²⁴ Одиноченко В. Миссия Церкви в условиях демографического кризиса // Доклад падчас XI Міжнародных Кірыла-Мяфодзіеўскіх чытанняў, 24–26 траўня 2005, Менск.

²⁵ Адзіночанка В. Афіцыйная ідэалогія і рэлігія ў сучаснай Беларусі.

²⁶ Шыманец В. Аўтарытарныя культуры.

тая лічба не ілюструе такой ужо русіфікатарскай тэндэнцыі. Калі казаць пра мову богаслужэння, то, у адрозненне ад беларускай мовы, расійская мова не мае статусу богаслужбовай. І хаця выкарыстанне беларускай мовы ў царкве не такое шырокае, але расійская мова ў богаслужэнні не выкарыстоўваецца наогул. Пытанне ж мовы богаслужэння ў праваслаўнай царкве звязанае не столькі з прарасійскай арыентацыяй, колькі з асаблівым статусам царкоўнаславянскай мовы.

Зарыентаванасць на гіерархічнасць, якая часта прыпісваецца «праваслаўным», таксама не з'яўляецца іх адметнай рысай. Калі параўнаць дысцыпліну ў рыма-каталіцкай і ў праваслаўнай царкве, то апошняя характарызуецца большай індывідуальнай свабодай. Напрыклад, калі разглядзець такое пытанне, як падрыхтоўка да хрышчэння ці шлюбу, то для каталіцкай царквы характэрныя уніфікаваныя патрабаванні, а ў праваслаўнай — нягледзячы на тое, што існуюць адмысловыя ўказанні ад царкоўных органаў кіравання — кожны прыход (а часта і розныя святары на адным прыходзе) мае свае ўласныя патрабаванні да тых, хто збіраецца хрысціцца і вячацца. Калі такая шматстайнасць назіраецца сярод святароў, якія фармальна падпарадкаваныя царкоўным органам кіравання, то простыя прыхаджане тым болей адрозніваюцца шматстайнасцю сваіх схемаў паводзінаў. Таксама можна параўнаць, наколькі праваслаўныя прыхаджане дазваляюць сабе крытыку свайго святара, з тым, як больш дысцыплінавана паводзяць сябе члены каталіцкіх і пратэстанцкіх грамадаў.

Наогул, падобных міфаў пра ўласцівыя пэўным веравызнанням характарыстыкі даволі шмат. Напрыклад, Д. Бяляўцава піша, што «беларуская культура ўвабрала ў сябе абшчыннасць, культ адзінаўладарання, саборнасць праваслаўя, героіку каталіцызму, індывідуалізм і жорсткую ўстрыманасць пратэстантызму, уніяцкую схільнасць да кампрамісаў»²⁷. Што тычыцца тэрміна «саборнасць», яго неадпаведна выкарыстоўваць у дачыненні да культуры, бо гэта панятак рэлігійны, пра так званы «культ адзінаўладарання» таксама гаварылася вышэй, аўтарытэт рымскага папы і вярхоўнага праваслаўнага епіскапа непараўнальны (трэба таксама ўлічваць і тое, што патрыярштва ў Расійскай імперыі было адноўленае толькі перад самай рэвалюцыяй, а дагэтуль праваслаўныя Беларусі знаходзіліся альбо ў

падпарадкаванні канстанцінопальскага патрыярха (а ягоная ўлада, як вядома, была слабая), альбо ў падпарадкаванні калегіяльнага органа царкоўнага кіравання — Сіноду). Што тычыцца такой уласцівасці, як абшчыннасць праваслаўных і пратэстанцкі індывідуалізм, то ў сучаснай сітуацыі відавочна, што абшчынныя сувязі пратэстантаў нашмат большыя, чым праваслаўных і каталікоў. А што тычыцца «уніяцкай схільнасці да кампрамісаў», то наогул незразумела, на якой падставе робяцца такія высновы — уніяцтва стала даміноўнай канфесіяй у Беларусі праз гвалтоўнае пашырэнне. Такія неабгрунтаваныя высновы маюць шырокае распаўсюджанне. Так, напрыклад, С. Давыдзенка піша пра «важную рысу беларускага народа — талерантнасць. Гэтая рыса характэрная для беларускага народа яшчэ з часоў сярэднявечча, калі Еўропу ахоплівалі рэлігійныя войны, а на тэрыторыі Беларусі мірна суіснавалі прадстаўнікі розных веравызнанняў»²⁸. Даследчыца зноў жа забываецца на гвалтоўнае супрацьстаянне каталікоў, праваслаўных, уніятаў, пратэстантаў, пра пераслед уладамі прадстаўнікоў «не той» канфесіі. Спраба зрабіць нейкія рысы, характэрныя, на погляд даследнікаў, для пэўнага веравызнання, «адказнымі за ўсю культуру»²⁹ прыводзіць да поўнай блытаніны ў арыентацыях прыналежных да таго ці іншага веравызнання людзей. Як піша В. Шыманец, «для адных той факт, што Беларусь ёсць збольшага краінай праваслаўных вернікаў, даказвае, што беларусы мусяць лічыць сябе «расійцамі». Для другіх Беларусь мае характарыстыкі заходняга свету, бо на яе ўплываў рымскі каталіцызм у часы уніі паміж Рэччу Паспалітай і Вялікім Княствам Літоўскім, і гэта павінна, хутчэй, падштурхнуць яе да разрыву з Усходам»³⁰. Такім чынам, на падставе рэлігійных фактараў робяцца абсалютна супрацьлеглыя высновы, якія тым не менш закранаюць пытанні агульнабеларускай культуры, у тым ліку культуры палітычнай.

Калі разглядаць іншыя групы «праваслаўных», то можна адзначыць, што тых праваслаўных, якія ідэнтыфікуюць сваю рэлігійную прыналежнасць праз індывідуальнае вызнанне вучэння, цяжка аб'яднаць у агульную групу і правесці нейкую генералізацыю ў адносінах іх каштоўнасцяў і паводзінаў, бо іх прыналежнасць неінстытуцыялізаваная. Гэта праўда і для тых, хто вызнае сваю «праваслаўнасць» праз удзел у несакраментальных абрадах; тут мы маем справу з групамі, якая

²⁷ Бялявцава Д. Этнорэлігійны фактар і становленне рэгіянальных асабнасцей палітычнага свядомасці ў Беларусі.

²⁸ Давыдзенка С. Царква і Государство в Республике Беларусь.

²⁹ Шыманец В. Аўтарытарныя культуры.

³⁰ Тамсама.

ўзнікла стыхійна і не мае ўстойлівых унутраных уласцівасцяў.

«Праваслаўныя» ж, якія вызначаюць сваю прыналежнасць да праваслаўя паводле сваёй прыналежнасці да пэўнай палітычнай ідэалогіі ці інстытуцыі, таксама могуць выступаць у дзвюх супрацьлеглых іпастасях — гэта альбо манархічна, па-прарасійску (альбо па-панславісцку) арыентаваныя людзі, альбо «праваслаўныя», якія з сваіх палітычных поглядаў выступаюць за аўтакефалію беларускай праваслаўнай царквы, а таксама дэмакратызацыю беларускага грамадства і хрысціянскія каштоўнасці. Аднак і першы, і другі палітычныя рухі з'яўляюцца досыць маргінальнымі і не могуць уплываць на значныя групы насельніцтва.

Варта таксама разгледзець і фармаванне адмысловай рэлігійнай ідэнтычнасці праз ідэалогію, праз мэтанакіраваную дзяржаўную палітыку. Можна адзначыць, што рэлігія прапаноўваецца цяперашнімі ўладамі Беларусі «ў якасці ідэалагічнага кампанента і сродку ўзмацнення маральнасці»³¹. Прычым такім сродкам выступае не рэлігія наогул, а часцей за ўсё — праваслаўе. Так, даследчыкі адзначаюць «умацаванне статусу праваслаўя, што выконвае ролю... аўтарытарнага ферменту інтэграцыі, носьбіта этнічнай салідарнасці»³². Як вядома, такая дзяржаўная палітыка рэалізуецца дваістым чынам — па-першае, яна тычыцца фармавання «праваслаўнай» ідэнтычнасці, па-другое, супрацьстаіць так званым новым рэлігійным рухам (у тым ліку пратэстантызму). Такая палітыка замацаваная ў заканадаўстве праз закон «*Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацыях*», праз навучальныя ўстановы і навучальныя праграмы, праз сродкі масавай інфармацыі, а таксама праз удзел Беларускай Праваслаўнай Царквы. Каму цяпер не вядомае азначэнне «праваслаўны атэіст»? Гэты панятак апісвае галоўным чынам размытую ідэнтычнасць, якая з'яўляецца не рэлігійнай, а культурніцкай ці палітычнай. Таму важная сувязь менавіта не з рэлігійнай інсты-

туцыяй, а з дзяржавай і яе ідэалогіяй. Менавіта так званыя «праваслаўныя каштоўнасці», разгледжаныя праз прызму дзяржаўнай ідэалогіі, становяцца яе кампанентам. Такім чынам фармуецца «пасіўная праваслаўная» ідэнтычнасць.

5. Агульныя высновы

Можна адзначыць, што пры даследаванні рэлігійнай ідэнтычнасці варта звяртаць увагу на некалькі аспектаў. Па-першае, трэба ўлічваць, што ідэнтыфікацыя можа быць унутранай (калі сам чалавек вызначае сябе прыхільнікам пэўнай канфесіі) і знешняй (калі паводле нейкіх крытэраў чалавека адносяць да той ці іншай канфесіі). Па-другое, рэлігійная ідэнтычнасць можа быць актыўнай (калі яна вызначае матывацыю дзеянняў чалавека) і пасіўнай (калі чалавек дзейнічае незалежна ад сваёй рэлігійнай прыхільнасці). Па-трэцяе, пры правядзенні сацыялагічных даследаванняў рэспандэнты могуць хаваць сваю рэлігійную прыхільнасць. Па-чацвёртае, трэба заўжды мець на ўвазе падставы, па якіх дадзены чалавек далучае сябе да той ці іншай рэлігіі. Па-пятае, трэба ўлічваць, якія механізмы сацыялізацыі і каналы трансмісіі каштоўнасцяў удзельнічалі ў фармаванні пэўнай ідэнтычнасці, для таго, каб рабіць нейкія высновы адносна палітычных дзеянняў тых, хто заяўляе пэўную канфесійную прыналежнасць. Па-шостае, трэба быць вельмі далікатнымі ў прыпісванні той ці іншай ідэнтычнасці пэўных характарыстыкаў і зважаць на сучасную сітуацыю і асаблівасць рэлігійнай прыналежнасці.

Толькі ўлічваючы ўсе гэтыя аспекты, можна рабіць нейкія высновы аб палітычных паводзінах людзей. Аднак, на наш погляд, рэлігійныя фактары адыгрываюць зусім нязначную ролю ва ўплыве на палітычныя дзеянні, пры гэтым тых, хто мае агульную рэлігійную прыналежнасць, могуць дзейнічаць зусім на розных падставах, таму нейкія генералізацыі, якія грунтуюцца на рэлігійнай ідэнтычнасці, заўжды будуць неадэкватнымі.

³¹ Адзіночанка В. Афіцыйная ідэалогія і рэлігія ў сучаснай Беларусі.

³² Шыманец В. Аўтарытарныя культуры.